

**“Східні креси” між пам’яттю, історією і ностальгією. Рецензія на книгу:
Pamięć Kresów – Kresy w pamięci, 2019.
Katowice–Gliwice–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. 390 s.**

Документи останнього саміту держав, що проходив 3 травня у Польській Республіці з нагоди 230-ї річниці ухвалення Конституції за участі президентів Естонії, України, Латвії та Литви, показали, що Польща висуває ідею нового формату держав, які раніше входили до складу Першої та Другої Речі Посполитої. Президент Польщі Анджей Дуда підкреслив, що прийняття Конституції 3 травня “є поворотним моментом в історії Речі Посполитої – держави, яка, по правді кажучи, була спільним домом багатьох національностей, мов, культур та релігій, їх безперечним притулком та їхнім оазисом свободи” і це “велике свято для поляків і литовців, для всіх народів Центрально-Східної Європи, які створили доробок Речі Посполитої”¹. У спільній декларації президентів п’яти держав було підкреслено, що “процвітання нашої спільної спадщини та спільного дому, що кореняться в європейській цивілізації, вимагає, щоби так само, як і рідний дім, Європу будувати на основі фундаментальних цінностей та принципів”².

Використані в цих документах означення “спільний дім”, “спільна спадщина” тісно пов’язані з терміном “східні креси”³, який вживається в політичній, культурній, історичній сферах життя Польської Республіки. Проблема кресів активно продовжує розроблятися в Польщі як складова частина формування політики національної пам’яті. Особлива роль у цьому належить Інституту національної пам’яті (далі – ІНП) Польщі, який є важливою інституцією та виконавцем державної політики у сфері конструювання національної пам’яті, а також здійснення історичної політики загалом. Попередній очільник ІНП Ярослав Шарек підкреслив: креси визначаються як “простір формування нашої ідентичності і польськості, зі своїм особливим характером і духом”³ (2019). Він наголосив на тому, що саме на цих теренах зародилася мрія про велич Польщі й іншим народам було запропоновано користуватися цією багатогою цивілізованою спадщиною” (2019).

В останні роки ІНП використовує різні форми діяльності, спрямовані на вироблення цільного кресового дискурсу, наповнення його новим змістом. У зв’язку з цим, особлива увага приділяється науковим дослідженням та науковим конференціям, присвяченим окремим темам цього дискурсу. У жовтні 2017 р. Бюро історичних досліджень ІНП спільно з Музеєм у Глівіцах (верхньосілезьке місто) була проведена загальнопольська наукова конференція. Це місто обрано не випадково, оскільки саме сюди у повоєнний період було переселено з Радянського Союзу значну частину поляків. У заході взяли участь історики, соціологи, літературознавці і представники інших гуманітарних галузей. Провідною проблемою конференції став феномен “пам’яті про креси” в період Польської Народної Республіки, спроб її відновлення в перші роки

---

¹ Duda, A., 2021. Z okazji 230. rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. *Prezydent. PL*. [онлайн] Доступно: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/artykuly-prasowe/art,16,z-okazji-230-rocznicy-uchwalenia-konstytucji-3-maja.html> [Дата звернення: 19 серпня 2021]

² *Wspólna deklaracja Prezydentów Polski, Estonii, Ukrainy, Lotwy i Litwy*, 2021. [онлайн] Prezydent. PL. Доступно: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/art,1268,wspolna-deklaracja-prezydentow-polski-estonii-ukrainy-lotwy-i-litwy.html> [Дата звернення: 19 серпня 2021]

³ “Східні креси” (“східні околиці”) – польська назва території Західної України, Західної Білорусі та Литви, що входили до складу Першої та Другої Речі Посполитої. Польських жителів цих земель, у тому числі депортованих з СРСР у 1944–1946 рр. до соціалістичної Польщі, називають “кресов’яками”.

³ Szarek, Ja., 2019. “Kresy są wszędzie”. *Biuletyn*, 1–2. [онлайн] Доступно: <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/biuletyn-ipn/64738,Biuletyn-IPN-nr-1-22019-Polskie-Kresy.html> [Дата звернення: 19 серпня 2021]

трансформації і присутності в сучасних дискурсах. Відкриваючи конференцію, голова ІНП Я. Шарек наголосив на двох ключових проблемах історії кресів як важливої складової політики національної пам'яті: по-перше, необхідності створення програми збереження кресової історії, спадщини для передачі наступному поколінню, а по-друге, заміні кресового нарративу часів Польської Народної Республіки (ПНР) новим змістом у період незалежності Польської Республіки⁴.

На основі матеріалів виступів дослідників на конференції 2019 р. ІНП була видана колективна праця під назвою “Пам'ять про креси – креси в пам'яті” за редакцією історика, доктора наук, наукового працівника ІНП в Катовіцах Богуслава Трача. Аналіз наукових розвідок двадцять одного автора свідчить, що організатори конференції поставили за мету розширити поняття “пам'ять кресів” і розкрити його крізь призму різних постатей, груп, середовищ у Польщі і на еміграції у вимірі як регіональному, так і загальнопольському.

Варто насамперед відзначити сам факт звернення науковців до проблеми примусового виселення поляків після Другої світової війни з території СРСР до Польщі. Особливості цього процесу у Верхній Сілезії охарактеризував Б. Трач у статті “Пам'ять про креси в післявоєнній Польщі. Верхньосілезький випадок”, в якій підкреслив, що територія Верхньої Сілезії, на яку довелось переїхати частині поляків, була для них невідомою. Переселенці зіткнулися з чужими їм менталітетом, культурою, традиціями, звичаями, мовним бар'єром. Справжньою трагедією це стало для осіб, виселених зі Львова – політичного та культурного центру кресів. Автор наводить факти створення переселенцями структур суспільного життя та інституцій, подібних до тих, які існували на кресах. Проте після ліквідації в Польщі політичної опозиції у 1947 р. польські комуністи перекреслили всі шанси на “політику пам'яті” кресів у публічній площині. Всі форми культивування кресових традицій були заборонені. Кресова традиція була замінена новим міфом “відшуканих земель”.

Характер, особливості, динаміку та наслідки виселення поляків з Вільнюса до Польщі дослідила історик з Інституту історії Литви у Вільнюсі Віталія Стравінськене у статті “Між батьківщиною і вітчизною. Примусова міграція поляків з Вільнюса до Польщі в 1944–1947 рр.”. У ній йдеться про те, що у період 1944–1947 рр. близько 90 тис. мешканців Вільнюса змушені були залишити місто, виселення поляків здійснювалося швидкими темпами, особливо після втручання радянської служби безпеки, якою були застосовані репресивні засоби та різного роду обмеження. Це призвело до значних етнічно-демографічних змін у Вільнюсі: якщо після війни місто було польсько-російсько-литовським, по завершенні міграції до Польщі – російсько-литовсько-польським, то у 1989 р., наприкінці радянського періоду – литовсько-російсько-польським.

Український історик з Луцького національного технічного університету Олег Савчук у статті “Вигнання поляків з Волині в 1944–1947 роках” дійшов до висновку, що для того, щоб змусити до виїзду до Польщі поляків, які не бажали полишати свої оселі на Волині, радянська влада застосувала щодо місцевого населення примус і репресії. Стосувалося це не тільки заможних родин і католицьких священників, а загалом усіх громадян польського походження.

Більшість розвідок, вміщених у книзі, присвячена проблемі збереження “пам'яті кресів” в умовах ПНР, коли вона була приречена на забуття, вилучена з публічного

⁴ *Ogólnopolska konferencja naukowa “Pamięć Kresów – Kresy w pamięci”*. Gliwice, 25–27 października, 2017. [онлайн] Доступно: <https://ipn.gov.pl/pl/nauka/konferencje-naukowe/37106,Ogólnopolska-konferencja-naukowa-Pamiec-Kresow-Kresy-w-pamieci-Gliwice-2527-pazd.html> [Дата звернення: 30 серпня 2021]

простору і витіснена в приватну сферу. Про креси і долі їхніх мешканців можна було говорити тільки за вказівками партійних ідеологів. Долі переселенців з кресів під час та після Другої світової війни зникли не тільки з художніх та публіцистичних творів, а й з наукового дискурсу. У дослідженнях тільки принагідно згадувалися проблеми інтеграції прибулих з кресів з новим оточенням, здебільшого в контексті розбудови “нового соціалістичного суспільства”. Отже, в цей період під сам корінь було підризане кресове коріння ідентичності нових мешканців Польщі.

Вилучення кресів з публічного дискурсу сприяло їх міфологізації у приватній площині. Креси згадувалися переселенцями як “втрачений рай”, а предмети, привезені з-за Бугу, ставали єдиним свідком неіснуючого вже світу і трактувались як реліквії. Конфронтація власних уяв і спогадів з реальністю домінувала в їхніх нараціях. Пам'ять про втрачену вітчизну існувала у відриві з залишеними місцями, які набирали значення надреальних, ставали символами, ідеєю втраченої Аркадії. Відбувалася ідеалізація, яка сприяла втіленню ностальгічної візії залишених земель. Відтепер зберегти пам'ять про креси можна було через підтримування кресових традицій у приватному секторі, а саме особисті колекції, домашні архіви, еміграційну літературу, родинні розповіді, написи на плитах і дошках тощо.

Б. Трач у згаданій статті навіть приклад тернополянина Чеслава Блехарського, пілота, правника, випускника Оксфордського університету, який в архівах і бібліотеках зібрав всі наявні там пам'ятки та інформацію про рідний Тернопіль (приватні записи, листи, спогади). Наслідком цієї праці стало видання десяти книг, в яких містилися спогади за 1918–1956 рр., альбом світлин, історія Тернополя у 1809–1945 рр., історія шкіл, харцерства, розкривалися проблеми польсько-українських відносин.

Цікаве дослідження здійснила етнограф, працівниця Музею в Глівіцах Божена Кубіг. У статті “Пам'ять про креси в публічному просторі Глівіц” вона опублікувала результати своїх досліджень надмогильних написів на цвинтарях у Глівіцах на кресову тематику. Авторка наголосила, що особливістю повоєнної історії Глівіц була м'яка цензура щодо проблем кресів. На таку ситуацію вплинуло утворення у 1945 р. Сілезької політехніки, основний викладацький склад якої був сформований із представників Львівської політехніки. Про це свідчить наведена автором інформація про пам'ятні таблиці у приміщеннях Сілезької політехніки, присвячені пам'яті найвидатніших науковців, більшість яких походила зі Львова. Інформація про надмогильні написи на цвинтарях свідчить про географію походження кресов'яків, про професійну їх діяльність, зв'язки з кресами, визначення своєї ідентичності, польсько-українські конфлікти, про жертв сталінізму і гітлеризму.

Свою статтю під назвою “Балаком по ПНР-канській цензурі. З діяльності Вітольда Шолгіні, пов'язаної з захистом пам'яті про польський Львів” філолог, випускник Варшавського університету Анджей Качоровскі присвятив оригінальній творчості науковця В. Шолгіні, який народився у Львові, а з 1944 р. проживав у ПНР. Творчість В. Шолгіні почалася з написання віршів балаком – говіркою львівських вулиць, мовою батярів верхнього Личакова. Згодом вийшло кілька його видань під назвами “Сердечні краєвиди”, “Ми – зі Львова!” та ін. Його спогади про дитинство під назвою “Будинок під залізним Левом” належали до дефіцитних книг у ПНР. Згодом відомими стали його антологія поезії про Львів “Завжди вірний”, а також фундаментальна праця “Тамтой Львів”. Цей колишній кресовець став символом вірності Львову, патріотизму, пам'яті про польський Львів.

Історик із Катовіц Антоні Вільгусевич (походить із кресової родини) у статті “Стан свідомості кресов’ян у період III Речі Посполитої” зазначив, що в ПНР пам’ять про креси з політичних причин була витіснена з публічного дискурсу до приватної сфери, а будь-які інституційні форми виховання та популяризації, особливо серед молоді, були заборонені. Головним джерелом підтримання кресової свідомості залишилися спогади або родинні перекази. Від такої “трансмисії пам’яті” залежало, чи свідомість доробку східних кресів та їх значення в історії Польщі буде продовжуватися в наступних поколіннях.

Історик Інституту історії Сілезького університету Йоанна Янушевська-Юркевич у своїй статті “Союз польського харцерства у 1956–1989 роках відповідно до львівських традицій харцерства”^{*} доводила, як важко владі ПНР було стерти пам’ять про роль Львова у зародженні та розвитку харцерства. Будь-які згадки про харцерство на кресах видалялися з публікацій цензурою. В Асоціації скаутів та їх провідників робилися спроби викреслити багату львівську традицію довоєнного скаутського руху з колективної пам’яті. Влада намагалася показати “реакційне” обличчя скаутського руху з його зародження. Незважаючи на всі зусилля тодішніх партійних бонз, присутність львівських інструкторів у СПХ у 1957–1959 рр., контакти між поколіннями і пам’ять, збережена в родинях, вплинули на формування легенди львівського харцерства. Феноменом, гідним уваги, стало збереження традицій львівського харцерства молодим поколінням.

Професор Вроцлавського університету Гжегош Пелчинський у своїй розвідці “Еміграційна література на захисті пам’яті про східні креси. На прикладі творчості Міхала Крипіна Павліковського” дослідив творчість цього еміграційного письменника (1893–1972), в творах якого описувалося знане йому з особистого спостереження життя на землях колишнього Великого князівства Литовського (родом із цих країв), котрого вже не існувало. Письменник змалював чудову природу свого краю, розкрив стосунки між різними суспільними групами та оплакав знищення цього рідного для нього світу.

Про проблеми Польщі та її східних земель у післявоєнній публіцистиці Єнджея Гертиха йдеться у статті доктора наук Ягеллонського університету Мацея Струтинського. Є. Гертих (1903–1992) був активним політиком (членом Демократично-національної партії) та публіцистом у часи Другої Речі Посполитої. Після війни перебував в еміграції і продовжував писати публіцистичні твори, в яких відстоював ідею повернення колишніх східних земель до Польщі. Наприкінці життя дійшов висновку, що питання східних земель має бути перенесено з політичної площини до сентиментальної сфери. У своїх публікаціях запропонував кілька концепцій асиміляції українців, практичним наслідком яких мала стати їх полонізація.

Наступний блок статей, вміщених у книзі, присвячений проблемам рекультивації політики пам’яті в перші роки трансформації та на сучасному етапі розвитку Польської Республіки. Вже згадуваний Антоні Вільгусевич у своїй публікації зауважив, що криза комуністичної системи та суспільно-демократичні перетворення сприяли значній активізації кресового руху. Проявом цього став видавничий бум творів про Львів. “Кресовою бомбою” стала книга Станіслава Ніцеї про Личаківський цвинтар. Було видано значну кількість передвоєнних та еміграційних книг і брошур, відомі часописи активно відгукувалися численними публікаціями на кресову тематику. Прикладом опублікованих спогадів про Львів стала книга відомого співака та актора Єжи Міхотка.

^{*} Союз польського харцерства – СПХ.

Головну увагу автор статті звернув на утворення та діяльність у цей період Товариства прихильників Львова (1988) з центром у Вроцлаві, метою якого стало встановлення зв'язків із поляками, що залишилися на сході, а також піклування про збереження пам'яток матеріальної спадщини, культури, надання допомоги людям, переселеним із кресів. Автор докладно проаналізував діяльність Товариства у відновленні образу Львова та встановленні зв'язку з львівською громадою, а також звернув увагу на сприйняття поляками ситуації щодо Львова, яке передав словами польського автора статті “Тіні міста”, який, перебуваючи у Львові у 1989 р., написав, що “місто, втрачаючи свій радянський характер, стає містом українським”. Щодо львів'ян, до яких сам себе відносив, автор стверджував, що “тамтой Львів існує вже тільки в історії і в нашій пам'яті”.

Працівник ІНП у Гданську Пшемислав Намсолек у статті “На службу вільнянам. Створення товариства прихильників Вільнюса і Віленщини” зазначив, що метою Товариства стало встановлення зв'язків як із співвітчизниками, які проживають у Литві і Білорусі, так і з тими, хто родом із Вільнюса, але проживає у Польщі. Товариством організовано фінансову та навчальну допомогу для польських освітніх центрів, громадських, культурних та наукових організацій, католицьких парафій у Литві та Білорусі. Діяльність товариства спрямована на відновлення та поширення знань про минуле та сьогодення Віленщини. Товариство успішно функціонує і сьогодні та запроваджує нові ініціативи.

Науковець Інституту соціології Варшавського університету Малгожата Гловацька-Грайпер у своєму дослідженні “Кресовий “сентиментальний туризм” як елемент формування пам'яті про втрачені території. Соціологічні спостереження” дійшла висновку, що для багатьох кресов'ян місця їх походження стали символами утрачених земель, кресового суспільства і польської культури. На думку дослідниці, “сентиментальний туризм” (подорожі до місць свого походження) є важливим інструментом формування й утвердження власної ідентичності. Авторка відзначила те, що емоції, які переживало перше покоління кресов'ян при зустрічі з рідними теренами, вже не відтворювалися в представників наступних поколінь. Для молодих людей ціннісними мотиваціями стали здебільшого матеріальні пам'ятки минулого світу і знаки пам'яті про колишніх мешканців кресів. Більшість таких подорожей стала можливою після суспільно-політичних змін у 1989–1991 рр.

Мажена Трембецька у своїй розвідці “Ідентичність і не (пам'ять) давніх східних кресів у польській сучасній літературі” дослідила твори сучасних польських письменників (література “малих вітчизн”), в яких описані біль і сум за втраченим світом та спроби знайти своє місце в нових обставинах, а також визначила головні проблеми ідентичності у відносинах старшого і молодшого поколінь. Особлива увага приділена молодому поколінню. Адже ситуація, як визначив один із героїв, “вигнанців, що дивляться в минуле”, поставила перед ним проблему походження з визначенням своєї окремішності, поєднання міфічного і реального.

Доктор Університету ім. Адама Міцкевича в Познані Агнешка Савіч у статті “Від дипломатії до конфліктів на стику двох конфесій. Стосунки між римо-католицьким Костелом і греко-католицькою Церквою на польсько-українському пограниччі у 80–90-х роках ХХ ст.” звернулася до проблеми, яка розкриває складну політичну та релігійну ситуацію в Україні в період розпаду радянської системи та перші роки незалежності. У той час римо-католицькі священники стали об'єктом провокацій радянської влади, спрямованих не тільки на польську меншину, а й на широку опозицію, ефективні дії якої значною мірою залежали від добрих стосунків між поляками і україн-

цями в УРСР. Активізація конфлікту між церквами різних обрядів, які ототожнювалися з етнічною приналежністю, могла порушити єдність антикомуністичного середовища. Дипломати стали посередниками не тільки між політиками двох країн, а й між греко-католицьким та римо-католицьким духовенством. Їхня роль була вагомим фактором в радянській і ще більшою мірою в незалежній Україні, коли релігія для багатьох політиків стала символом єдності народу. При цьому деякі політики, надаючи привілеї одній із церков, сприяли зростанню взаємної недовіри між громадянами. Дипломатам, яким довелося працювати в цей період у Львові в умовах політичних змін в Європі, вдалося своєю активністю позитивно вирішити низку проблем польської меншини, сприяти формуванню двосторонніх відносин та побачити польсько-українські стосунки з нової перспективи.

Доктор гуманітарних наук із Вроцлава Гражина Тшасковська у статті “Вроцлав на допомогу Рацлавицькій панорамі. Діяльність Панорамного Комітету у 1980–1985 роках” на підставі архівних матеріалів простежила драматичну долю картини “Рацлавицька панорама” – твору, який був власністю Львова і у 1946 р. потрапив до Вроцлава за згодою радянської влади. На цій панорамній картині, написаній олійними фарбами у 1893–1894 рр. групою художників на чолі з Яном Стикою та Войцехом Коссаком, зображена битва під Рацлавицями (1794), де польське військо під проводом генерала Тадеуша Костюшка перемогло російських солдат на чолі з генералом Олександром Тормасовим. Панорама стала не тільки художнім досягненням, а й символом польського патріотизму. Оскільки полотно вважалось “антиросійським”, то у післявоєнні часи 35 років пролежало у сховищі. Дослідження сконцентровано на висвітленні ролі громадського панорамного комітету в організації надання суспільству доступу до однієї з найцінніших національних пам’яток Польщі.

Предметом дослідження науковців із Кракова Герберта Худьо й Аліції Шмігельської стала польська спільнота, яка оселилася у Великобританії після Другої світової війни. Було задокументовано історію життя 132 осіб і виявлено найголовніші проблеми “кресової пам’яті” польської спільноти у Великобританії. Дослідники дійшли висновку, що переселенці з кресів у Великобританії втратили “малу батьківщину” і свої домівки, але пам’ять про креси не зникла.

Особливий інтерес викликають публікації, в яких автори окреслюють актуальні проблеми змісту кресового дискурсу та перспективи подальших досліджень. Автор статті “Креси на тлі польського постколоніального дискурсу” Томаш Наконечний (Інститут сходознавства Університету ім. Адама Міцкевича в Познані) акцентує увагу на тому, що в останні два століття найважливішою тенденцією “життя кресів” стала їх міфологізація в літературі, публіцистиці та історичному дискурсі. За останні десятиліття, констатує автор, спостерігається значне поживлення в зацікавленні кресами як компонентом польської культурної ідентичності, а також спробами перегляду домінуючої уяви про креси як доленосного періоду національної історії. Ідеалізований образ кресів став критичним орієнтиром для польських постколоніальних досліджень та праць зарубіжних істориків. Автор зауважує, що постколоніальне трактування кресової проблематики залишається однобічним і наголос робиться здебільшого на психологічному та моральному вимірах польської присутності на кресах, на травмі, що виникла з їх втратою. Досі залишається міф в його різноманітних культурних втіленнях (передмур’я, втрачені креси тощо). При цьому випадає з уваги низка суттєвих обставин для розуміння специфіки кресового досвіду поляків, особливо політичних (геополітичних), економічних чи демографічних. На думку автора, ревізії підлягає і саме поняття “польськість” кресів. Ці території були в орбіті політичних, воєнних,

культурних, соціальних впливів Речі Посполитої, однак ніколи не стали польськими у тому сенсі, якими були Мазовія чи Малопольща. Автор вказує на небезпеку спрощення чи спотворення історії кресів, на необхідність критичної оцінки літератури. Це дало б підставу, наголошує автор, протидіяти домінаціям романтичного та постромантичного ідеалу уявної спільноти. Автор вважає, що найвпливовішою дослідницькою тенденцією має стати перехід від нарративно-символічних розвідок до документального дослідження механізмів основ залежності периферії і центру, важливих аспектів польської присутності на кресах. Автор доводить, що кресознавчий дискурс вимагає впорядкування його основних понять (“польськість”, колоніалізм тощо), і стверджує, що необхідним є написання ґрунтовного дослідження (на широкій джерельній основі), в якому кресова історія була б розкрита як суспільно-культурна цілісність.

Професор Економічного інституту в Кракові Анна Карвінська у статті “Малі Батьківщини – між пам’яттю і міфом. Приклад кресів” дослідила процес конструювання міфів про креси у суспільній свідомості поляків. Важливою складовою цих міркувань став аналіз певних міфів (та їх причин), створених навколо історії кресів, з одного боку, та підпорядкування цього історичного феномену поточним політичним потребам у різні історичні періоди – з другого.

Загалом матеріали наукової конференції, опубліковані у колективній праці “Пам’ять про креси – креси в пам’яті”, дають підстави стверджувати, що проблема кресів залишається важливою складовою політики пам’яті в Польщі. Науковцям спільними зусиллями вдалося комплексно її висвітлити та визначити перспективи подальших досліджень. Тож представлені матеріали містять цікавий інформаційно-аналітичний матеріал для науковців.

На жаль, деякі виступи, заявлені в програмі конференції, не увійшли до книги. З опублікованих досліджень тільки дві публікації належать ученим з України і Литви. Тобто, представлена здебільшого польська точка зору на історію кресів. При всій повазі до зрозумілої ностальгії поляків за втраченими землями, які свого часу стали визначальними у відродженні Польської державності, варто було б приділити увагу проблемам національної політики тодішньої польської влади. Очевидно, провальна національна політика, ігнорування зобов’язань міжнародних договорів, зокрема щодо автономії українського населення в міжвоєнний період, призвели до протистояння і напруження на цих теренах. Лише неупереджений аналіз і визнання власних помилок є запорукою неповторення подібного у майбутньому. Поляки, українці, білоруси і литовці приречені навіки жити поряд, у нас спільні стратегічні інтереси і небезпеки, але справжнє зближення можливе лише за умови взаємного визнання помилок минулого.

Наталія ЛЕШКОВИЧ